

Yizhar Hirschfeld, *Życie monastyczne na Pustyni Judzkiej w okresie bizantyńskim*, Tynec. Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2010, ss. 499

Praca, zmarłego w 2006 r., izraelskiego archeologa Yizhara Hirschfelda¹ jest kolejną pozycją na liście tynieckiego Wydawnictwa Benedyktynów z serii *Źródła Monastyczne*². Dzięki omawianej publikacji polski czytelnik ma okazję poznać szczegóły dotyczące życia anachoretów i cenobitów zamieszkujących klasztory położone na obszarze dzisiejszego Izraela (i częściowo także Autonomii Palestyńskiej), w okresie mniej więcej połowy od IV w. (okres działalności Charytona, uznawanego za twórcę monastycyzmu na Pustyni Judzkiej) do VII stulecia (podboje Persów i Arabów). Choć książka Hirschfelda ukazała się już w 1992 r.³, to – jak podkreśla Ewa Wipszycka – nadal

¹ Yizhar Hirschfeld urodził się w 1950 r. W czasie swojej działalności naukowej związany był on z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, gdzie w 1987 r. uzyskał stopień doktora. Specjalizował się przede wszystkim w archeologii Bliskiego Wschodu okresu rzymskiego i bizantyńskiego. Brał udział w wykopaliskach m. in. w Herodium i Qumran. Prowadził także badania nad monastycyzmem na obszarze Pustyni Judzkiej (rezultaty swoich badań przedstawił on w omawianej pracy). Kilkakrotnie nagradzany za swoją pracę naukową, zmarł w 2006 r. Por.: <http://www.bib-arch.org/news/hirschfeld-obit.asp>, dostęp 09.07.2011; <http://orion.msc.huji.ac.il/orion/news/In%20MemoriamYHirschfeld.htm>, dostęp: 09.07.2011.

² Do tej pory nakładem Wydawnictwa Benedyktynów, w serii *Źródła Monastyczne*, ukazały się m. in. następujące prace: G. Bunge, *Ewagriusz z Pontu – mistrz życia duchowego*, Kraków 1998; D. J. Chitty, *A pustynia stała się miastem... Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim*, Kraków 2008; V. Desprez, *Początki monastycyzmu*, T. 1-2, *Dzieje monastycyzmu chrześcijańskiego do soboru efeskiego*, Kraków 1999; *Historia mnichów w Egipcie*, oprac. E. Wipszycka, R. Wiśniewski, Kraków 2007; *Pachomiana latina*, przekł.: A. Bober, W. Miliszkievicz, M. Starowieyski, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1996.

³ E. Wipszycka, *Przedmowa*, [w:] Y. Hirschfeld, *Życie monastyczne na Pustyni Judzkiej w okresie bizantyńskim*, Kraków 2010, s. 13.

zachowuje *swoją wartość w zasadniczych sprawach*, uzupełniając naszą wiedzę o ruchu monastycznym na obszarach *innych niż Egipt*⁴.

Recenzowana praca składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów oraz wniosków. Na końcu Autor umieścił także krótkie biogramy najważniejszych postaci ruchu monastycznego na Pustyni Judzkiej, o których była mowa w książce (m. in. biogramy Eutymiosa, Saby, Charytona). Całość uzupełniają mapy, ilustracje, alfabetyczny wykaz klasztorów Pustyni Judzkiej oraz indeks imion i nazw własnych.

Otwierający pracę obszerny *Wstęp* (s. 16-56), podzielony na cztery podrozdziały, ma za zadanie wprowadzić Czytelnika w poruszaną problematykę. W tym wprowadzeniu znajdziemy zatem omówienie źródeł pisanych, wykorzystanych przez Autora (dobrym pomysłem było umieszczenie w tym miejscu tabeli, w której podano tytuły podstawowych źródeł, z podaniem czasu ich powstania oraz z zaznaczeniem, któremu klasztorowi i jakiej postaci dane dzieło poświęca najwięcej uwagi), a także zarys historii badań archeologicznych, prowadzonych na Pustyni Judzkiej od końca XIX w. *Wstęp* zawiera także, bardzo dokładną, charakterystykę warunków naturalnych opisywanego obszaru. Ponadto we *Wstępie* Y. Hirschfeld zamieścił zarys historii ruchu monastycznego na Pustyni Judzkiej (jego zdaniem pierwszymi anachoretami na tym terenie byli chrześcijanie uciekający przed prześladowaniami religijnymi, w okresie przed 313 r.⁵), aczkolwiek trzeba stwierdzić, że zarys ten jest bardzo ogólnikowy. Hirschfeld przedstawił bowiem jedynie sylwetki kilku najważniejszych postaci w dziejach monastycyzmu na Pustyni Judzkiej (m. in. Charytona, Eutymiosa, Saby, Teodozjusza, Teoktysta), wymienił zakładane przez nich laury i cenobia, po czym omówił najbardziej charakterystyczne cechy funkcjonowania tychże klasztorów. W tym miejscu rzuca się w oczy brak charakterystyki ruchu monastycznego w innych rejonach Cesarstwa Bizantyńskiego (np. w Egipcie, czy Syrii⁶),

⁴ *Ibidem*.

⁵ Informacje na temat początku ruchu monastycznego w Palestynie można znaleźć m. in. w następujących pozycjach: D. J. Chitty, *op. cit.*, s. 51-57; W. Harmless, *Chrześcijanie pustyni. Wprowadzenie do literatury wczesnego monastycyzmu*, Kraków 2009, s. 501-504.

⁶ Na temat historii monastycyzmu w Egipcie (uważanego za kolebkę tego ruchu) i monastycyzmu syryjskiego dysponujemy o wiele większą liczbą opracowań niż na temat monastycyzmu z obszarów Pustyni Judzkiej. Por.: V. Depsrez, *op. cit.*, T. 1, s. 281-359, 365-415; A. Guillaumont, *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, T. 2, Kraków 2006, s. 247-255; G. Schwaiger, M. Heim, *Zakony i klasztory. Historia mo-*

co mogłoby przyczynić się do lepszego zrozumienia specyfiki monastycyzmu na Pustyni Judzkiej.

Po tym wprowadzeniu Hirschfeld przechodzi już do opisywania poszczególnych aspektów związanych z funkcjonowaniem życia monastycznego na omawianym terenie. Pierwszy rozdział, zatytułowany *Rodzaje klasztorów* (s. 57-106), przedstawia klasyfikację siedzib mniszyc, występujących na omawianym terenie – pierwsze podrozdziały tego fragmentu recenzowanej pracy dotyczą laur. Obok podania definicji terminu *laura* dokonany został podział tego typu klasztorów ze względu na miejsce ich zbudowania, wyróżnione zatem zostały laury klifowe i laury zbudowane na terenie równinnym. Podobną klasyfikację zastosowano w przypadku cenobiów. Kolejne fragmenty rozdziału pierwszego zajmują opisy klasztorów powstałych na ruinach fortec (zarówno laur, jak i cenobiów) oraz klasztorów powstałych przy kościołach memorialnych (w przypadku Pustyni Judzkiej były to klasztory powstałe na trasie pielgrzymek z Jerozolimy do miejsca chrztu Jezusa w Jordanie). Przy każdym z wyżej wspomnianych rodzajów klasztorów zostało podanych kilka przykładów konkretnych laur bądź cenobiów – Hirschfeld określa ich położenie na Pustyni Judzkiej (zazwyczaj względem Jerozolimy), podaje przybliżoną powierzchnię, dokonuje charakterystyki terenu, na którym dany klasztor został wzniesiony, stara się określić położenie budynków klasztornych, podaje szacunkową liczbę cel oraz – gdzie to możliwe – podaje przybliżoną liczbę mnichów, mogących zamieszkiwać dany obiekt.

Rozdział drugi, zatytułowany *Jak budowano klasztory* (s. 107-125), przedstawia kwestie związane z procesem budowy laur i cenobiów. Sam proces budowy danego klasztoru miał charakter stopniowy, całkowite zakończenie budowy następowało zazwyczaj kilka lat po tym, jak klasztor rozpoczął funkcjonowanie. Na podstawie źródeł pisanych oraz danych archeologicznych Hirschfeld doszedł do wniosku, że budowy klasztorów opierały się na wcześniej opracowanych, fachowych, planach architektonicznych (świadczą o tym np. rozbudowane systemy doprowadzania wody), zaś w budowie klasztorów brali udział zarówno fachowcy świeccy (wspominają o nich źródła pisane), jak i sami mnisi, którzy najczęściej wykonywali proste prace fizyczne (aczkolwiek zdarzali się mnisi, którzy przed wstąpi-

nastycyzmu chrześcijańskiego, Poznań 2007, s. 11-17; A. Solignac i in., *Monastycyzm. Historia i duchowość*, Kraków 2002, s. 201-225.

niem do klasztoru zajmowali się rzemiosłem). Ponadto Autor porusza w tym miejscu kwestie materiałów budowlanych (podaje, że do budowy najczęściej używano wapienia i kamieni, do wykończeń natomiast używano stiuku), a także opisuje pewne sprawy związane z techniką budowy (pisze np. o tym, że przy budowie murów na klichach używano murów podporowych). Rozdział ten kończy się stwierdzeniem, że klasztory najczęściej wzorowane były na domach bogatych rodzin, zamieszkujących Palestynę w okresie bizantyńskim.

Trzeci rozdział pracy – *Życie codzienne mnichów. Narodziny wspólnoty monastycznej* – (s. 127-190) pozwala zapoznać się z warunkami życia braci, zamieszkujących klasztory na Pustyni Judzkiej. Po opisie sposobów zakładania nowych klasztorów oraz po przedstawieniu procedury przyjmowania młodych kandydatów do wspólnoty, Hirschfeld zapoznaje Czytelnika z hierarchią klasztorną, wymieniając i charakteryzując poszczególne funkcje powierzane braciom, począwszy od igumena – stojącego na czele każdego zgromadzenia – poprzez mnichów, noszących w laurach tytuł *oikonomos*, którzy zajmowali się sprawami finansowymi i administracyjnymi, czy też zarządców odpowiedzialnych m. in. za rozdział pracy, a skończywszy na braciach-ogrodnikach, czy mnichach odpowiedzialnych za zwierzęta. Kolejne części rozdziału charakteryzują zwykły dzień mnichów, którzy wedle źródeł pisanych spali ok. sześciu godzin na dobę, pozostały czas spędzając przy pracy lub na modlitwach. W omawianym rozdziale nie zabrakło również informacji o tym, jak wyglądało pożywienie mnichów (tę kwestię opisuje piąty podrozdział, s. 158-175), z kolei na podstawie danych uzyskanych podczas prac archeologicznych, a także na podstawie źródeł pisanych i malowideł, Hirschfeldowi udało się scharakteryzować strój mnichów, a także odtworzyć wyposażenie cel klasztornych.

Ciekawym fragmentem trzeciego rozdziału jest trzeci podrozdział (s. 149-153) podejmujący kwestię liczebności mnichów na Pustyni Judzkiej w okresie bizantyńskim. Mając za podstawę szacunkową powierzchnię znanych Hirschfeldowi klasztorów oraz znając przybliżoną liczbę cel w tych klasztorach, a także biorąc pod uwagę tzw. *klasztory duchy* (nieodkryte obiekty, o których jednak mówią źródła pisane), Autor ocenił, że Pustynię Judzką w omawianym okresie zamieszkiwało średnio nie więcej niż 3 tysiące mnichów.

Kolejny rozdział (s. 191-204) charakteryzuje źródła utrzymania klasztorów Pustyni Judzkiej. Laury i cenobia otrzymywały pieniądze w różny sposób. Człowiek ubiegający się o przyjęcie do wspólnoty

musiał najczęściej przekazać, przynajmniej część, swojego majątku. Oprócz tego klasztory otrzymywały dary (nieraz bardzo hojne) od prywatnych, świeckich osób, od dostojników kościelnych, czy nawet z dworu cesarskiego. Niebagatelną rolę odgrywały także zapisy testamentowe. Klasztory otrzymywały jednak nie tylko pieniądze. Znane są liczne przypadki, kiedy wspólnotom ofiarowano żywność lub przekazywano im ziemię na własność. Oprócz tego mnisi sprzedawali również efekty swojej pracy (bracia zajmowali się głównie wyplataniem koszy, lin, mat itp., natomiast tam, gdzie sprzyjał klimat hodowano winorośl i sprzedawano wino).

Rozdział piąty pracy Hirschfelda, zatytułowany *Elementy architektoniczne – część sakralna* (s. 205-242) przedstawia i charakteryzuje miejsca w klasztorach związane ze sprawowaniem kultu. Pierwsze części tego fragmentu recenzowanej książki dotyczą kościołów klasztornych – najważniejszych budowli w laurach i cenobiach (Autor wyróżnia trzy typy kościołów – monastyczne, ten typ był najbardziej rozpowszechniony, skalne, a także kościoły w typie bazyliki – do czasów Hirschfelda zidentyfikowano tylko jeden taki kościół). Podając kilka przykładów kościołów występujących w poszczególnych klasztorach, a także zamieszczając odwołania do znajdujących się na końcu pracy zdjęć i rysunków, Autor stara się przekazać Czytelnikowi jak najbardziej dokładny opis wyglądu klasztoru, podając szczegóły dotyczące m. in. powierzchni obiektu, czy cech wyglądu zewnętrznego (należy podkreślić, że odwoływanie się do konkretnych przykładów budowli, a także powoływanie się na zdjęcia, jest cechą charakterystyczną całej omawianej pracy. Hirschfeld opisując dane zagadnienie, zawsze opiera się na źródłach archeologicznych, pisanych itp. i podaje konkretnie w jakim klasztorze dana rzecz została znaleziona, lub z jakiego kręgu pochodzi opis danego przedmiotu). Szczególnie ciekawy jest opis kościołów wykutych w skale – dzięki opisom Autora Czytelnik jest w stanie docenić kunszt budowniczych tego typu świątyń z okresu bizantyńskiego.

Kolejny fragment tego rozdziału (s. 221-236) charakteryzuje miejsca pochówku mnichów w klasztorach. Podając (po raz kolejny) przykłady konkretnych klasztorów, Hirschfeld charakteryzuje m. in. położenie cmentarzy względem innych budowli w klasztorze. Dużą część tego podrozdziału zajmuje opis ceremonii żałobnych odprawianych w przypadku śmierci braci. Rozdział piąty kończy się podrozdziałem (s. 236-242) opisującym indywidualne miejsca modlitw mni-

chów w celach (Hirschfeld skupia się przede wszystkim na laurach, ceną charakterystyczną cenobitów bowiem była wspólna modlitwa). Znajdują się tam charakterystyki niewielkich nisz, przeznaczonych na modlitwy, jak również wielkich, starannie wykończonych pomieszczeń, przypominających kaplice.

Kontynuację przedstawionych wyżej zagadnień stanowi rozdział szósty (*Świeckie elementy w architekturze klasztornej*, s. 243-312), charakteryzujący tym razem budowle nie mające związku ze sprawami kultu. Mowa jest tutaj m. in. o klasztorach bramach, dziedzińcach, wieżach, czy ogrodach. W rozdziale zawarta została również charakterystyka cel mniszych, natomiast ostatni podrozdział (s. 308-312) Hirschfeld poświęcił charakterystyce ścieżek wewnętrznych, jak i tych, które łączyły poszczególne laury i cenobia. Przy lekturze tego rozdziału warto, moim zdaniem, zwrócić uwagę na podrozdział pierwszy (s. 243-255) opisujący klasztorne systemy doprowadzania i gromadzenia wody. Autor, dysponując wynikami badań archeologicznych oraz informacjami w źródłach pisanych, opisał pomysłowość budowniczych z epoki bizantyńskiej pozwalającą na maksymalne wykorzystanie wody pochodzącej m. in. z opadów deszczu (zdaniem Hirschfelda było to główne źródło wody w klasztorach Pustyni Juedzkiej), a także jej zabezpieczania i oczyszczania w podziemnych zbiornikach.

Powyżej scharakteryzowane rozdziały dotyczyły szczegółów życia mnichów, zamieszkujących zgromadzenia, żyjących we wspólnotach. Pustynię Judzką zamieszkiwali jednak jeszcze inni asceci, mianowicie pustelnicy. Zagadnienia związane z ich życiem porusza rozdział siódmy recenzowanej pracy – *Pustelnicy oraz ich życie* (s. 313-325). Pustelnicy stanowili znaczący odsetek mnichów na Pustyni Judzkiej. Nie było żadnych reguł ustalających zasady życia pustelniczego – mnich mógł zamieszkać w pustelni (zazwyczaj na miejsce odosobnienia wybierano jaskinie lub np. ruiny) w dowolnej odległości od osiedli ludzkich, czy od klasztoru (asceci zazwyczaj utrzymywali kontakty z macierzystym ośrodkiem), z którego najczęściej otrzymywał jedzenie, choć znane są przypadki pustelni, w których anachoreci mieli np. ogródek warzywny. Istniała jeszcze inna forma życia pustelniczego, polegająca na tym, że mnisi udawali się na pustynię tylko na pewien czas – tę formę ascezy stosowano najczęściej w okresie Wielkiego Postu. Niestety o życiu pustelników wiemy stosunkowo niewiele, bowiem zachowało się bardzo mało śladów obecności mnichów na pustyni, w miejscach całkowitego odosobnienia.

Ostatni rozdział książki Hirschfelda (s. 327-336), *Miejsca święte na Pustyni Judzkiej*, dotyczy obiektów odgrywających ważną rolę w sprawowaniu kultu, położonych w różnych częściach Pustyni Judzkiej (niektóre z nich znajdowały się daleko od klasztorów i osiedli ludzkich). Hirschfeld wyróżnia dwa rodzaje tego rodzaju miejsc – pierwszy to *przystanki* na trasie pielgrzymek (jak np. kościół św. Piotra, wybudowany z polecenie cesarzowej Eudokii), drugi natomiast to obiekty, położone przy klasztorach, związane z kultem mnicha, którego obdarzano wielkim szacunkiem (za przykład takiego miejsca posłużyła Hirschfeldowi tzw. „Wisząca Jaskinia Charytona”).

Następnie – jak już zostało powiedziane na początku – w pracy zamieszczone zostały *Wnioski końcowe* oraz biogramy najważniejszych postaci ruchu monastycznego Pustyni Judzkiej, o których była mowa. Całość dopełniają rysunki, fotografie, mapy (oraz ich spisy), a także obszerna bibliografia.

Powyższe omówienie sygnalizuje jedynie to, jak wiele problemów poruszył Autor recenzowanej pracy. Po raz kolejny należy podkreślić w tym miejscu skrupulatność, jaką wykazał się Y. Hirschfeld, opisując życie mnichów na Pustyni Judzkiej w okresie bizantyńskim. Korzystając z wyników badań archeologicznych (w których sam brał udział), opierając się na źródłach pisanych (trzeba pamiętać, że Autor był archeologiem, dlatego też słowa uznania należą się jego znajomości tego typu źródeł), a także czerpiąc z np. ze źródeł ikonograficznych Hirschfeld starał się, bardzo szczegółowo, odtworzyć poszczególne aspekty życia mnichów z terenów współczesnego Izraela i Autonomii Palestyńskiej, co – należy stwierdzić – udało mu się w pełni.

Jeśli chodzi o styl Hirschfelda (a poniekąd także i o styl polskiego tłumacza), to należy go ocenić pozytywnie, aczkolwiek niektóre fragmenty wymagają od odbiorców większego skupienia uwagi. Hirschfeld bowiem przytacza bardzo dużo szczegółowych danych, niejednokrotnie są to dane liczbowe (np. w rozdziale pierwszym, kiedy Autor podaje szacunkowe powierzchnie klasztorów), co powoduje, że tekst czasami staje się mało przejrzysty i może po prostu zmęczyć Czytelnika. Niemniej jednak Autor (oraz polski tłumacz) poradzili sobie z taką ilością informacji, przekazując je w sposób całkiem przystępny.

Za wadę recenzowanej pracy można uznać natomiast fakt, iż nie zawiera ona żadnego rozdziału wprowadzającego (poza *Wstępem*)

w tytułowe życie monastyczne. Hirschfeld gdzieś tylko dokonuje porównań monastycyzmu Pustyni Judzkiej z np. monastycyzmem Egiptu – porównania te są jednak bardzo lakoniczne. Opis ruchu monastycznego na terenach innych niż Pustynia Judzka z pewnością pozwoliłyby zapoznać się Czytelnikowi ze specyfiką tego zjawiska, z jego historią (według badaczy ruch monastyczny zapoczątkowany został w Egipcie – chociażby dlatego Autor mógłby wspomnieć coś więcej o monastycyzmie na innych obszarach)⁷, a także ułatwiłyby zrozumienie cech charakterystycznych monastycyzmu na Pustyni Judzkiej poprzez porównanie z innymi terenami. Brak takiego fragmentu nie ułatwi również pracy początkującym badaczom, do których – co zostało podkreślone w *Przedmowie* – także adresowana jest ta książka⁸.

Najwięcej zastrzeżeń należy mieć do strony edytorskiej polskiego wydania. Niestety, ale tynieckie Wydawnictwo Benedyktynów nie ustrzegło się stosunkowo licznych błędów technicznych. Czytając polskie wydanie pracy Hirschefelda możemy odnieść wrażenie, że korekta tegoż wydania była bardzo pobieżna, o czym świadczą np. takie błędy: *Specjalne podziękowania nale się (Sic!) Josephowi Patrichowi*⁹; *Kościół, jak i postawiony się obok niego (Sic!) klasztor (...)*¹⁰; *Jest to jedyne źródło odnoszące się do początków monastycyzmu na tym terenie, dotyczące 1. połowie IV wieku (Sic!)*¹¹; *Pozostałości po niej są rozsiane po stromym zboczu Wadi Khureitum i zajmują teren okpło (Sic!) (...)*¹²; *(...) pomimo zaawansowanego wieku, zgłaszał się jako ochotnik, aby pracować, co miało na celu się ćwiczenie się (Sic!) w cnocie gościnności (...)*¹³; *(...) lecz i tak jest to jedno z najpiękniejszych i najlepiej zachowanych miejsc memorialnych, wybudowanych przez mnichów w okresie okresu (Sic!) bizantyńskim*¹⁴; *W czas tym*

⁷ G. Schweiger, M. Heim, *op. cit.*, s. 11-14; A. Solignac i in., *op. cit.*, s. 53; E. Wipszycka, R. Wiśniewski, *Przedmowa*, [w:] *Historia mnichów w Egipcie...*, s. 10-11.

⁸ E. Wipszycka, *op. cit.*, s. s. 13.

⁹ Y. Hirschfeld, *Życie monastyczne na Pustyni Judzkiej w okresie bizantyńskim*, Kraków 2010, s. 21.

¹⁰ *Ibidem*, s. 54.

¹¹ *Ibidem*, s. 30.

¹² *Ibidem*, s. 67.

¹³ *Ibidem*, s. 144.

¹⁴ *Ibidem*, s. 331.

czasie (Sic!) założył własne małe cenobium (...) ¹⁵. Nie są to jedynie błędy tego typu, na które możemy natrafić w czasie lektury.

Mimo tego pracę Yizhara Hirschfelda należy ocenić wysoko. Oparta na rzetelnej analizie źródeł historycznych i będąca zbiorem rezultatów badań archeologicznych samego Autora, uzupełniona licznymi rysunkami i zdjęciami sprawia, że Czytelnik może przenieść się w epokę bizantyńską i dokładnie zapoznać się z codziennymi zajęciami bizantyńskiego mnicha. Jest to bez wątpienia bardzo wartościowa pozycja na polskim rynku, która powinna dać asumpt do dalszych badań nad kwestiami monastycyzmu na Pustyni Judzkiej.

Piotr Baranowski
(Piotrków Trybunalski)

¹⁵ *Ibidem*, s. 347.